

**МОНГОЛ УЛСЫН ХИЛИЙН БООМТ, ТҮҮНИЙ ДЭГЛЭМИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ,
БУСАД ОРНУУДЫН ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ**
(Харьцуулсан судалгаа)

Ц. Товуусүрэн, Ө. Мөнхтунгалаг

Агуулга

Хилийн дэглэмийн эрх зүйн үндэс

1. МОНГОЛ УЛСЫН ХИЛИЙН БООМТ, ТҮҮНИЙ ДЭГЛЭМИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

- 1.1. Монгол Улс, БНХАУ-ын хилийн боомтууд
- 1.2. Монгол Улс, ОХУ-ын хилийн боомтууд

2. ЕВРОПЫН ХОЛБООНЫ УЛСУУД

- 2.1. Европ тивийн улс орнуудын хувьд хамтын ажиллагааны хэлбэрүүд
- 2.2. Европын холбоонд нэгдэхгүй байх, тодорхой хязгаартай нэгдэх
- 2.3. Европын холбоонд үл хамаарах
- 2.4. Шенгений бүс
- 2.5. Европын холбооны улсуудын визийн ангилал

Хавсралт 1. Монгол Улс, БНХАУ-ын хилийн боомтуудын байршил, ангилал

Хавсралт 2. Монгол Улс, ОХУ-ын хилийн боомтуудын байршил, ангилал

Хавсралт 3. Европын холбооны улсуудын хэмжээнд мөрдөгдөж байгаа хууль тогтоомж

Ашигласан материал;

* * *

Оршил

“Монгол Улсын Хилийн боомт, түүний дэглэмийн өнөөгийн байдал, бусад орнуудын эрх зүйн эрх зүйн зохицуулалт” сэдэвт судалгааны ажлыг Судалгааны төвд ирүүлсэн захиалагчийн хүсэлтийн дагуу нэгтгэн бэлтгэв. Монгол-Орос, Монгол-Хятадын хилийн дэглэмтэй холбоотой материалыг референт-судлаач Ө.Мөнхтунгалаг, Европын холбооны улсуудын хилийн дэглэмтэй холбоотой материалыг ахлах референт Ц.Товуусүрэн нэгтгэн боловсруулав.

Судалгааны зорилго:

Энэхүү судалгаа нь Монгол Улсын Хилийн боомт, түүний дэглэмийн өнөөгийн нөхцөл байдал, Монгол-Орос, Монгол-Хятадын хилийн боомтын дэглэмийг зохицуулж байгаа гэрээ, хэлэлцээр, эрх зүйн актууд, дотоодын хууль эрх зүйн орчинд дүн шинжилгээ хийх, Монгол-Орос, Монгол-Хятадын хилийн боомтын эрх зүйн орчин, Европын холбооны улсуудын хилийн дэглэмийг судлахад чиглэгдсэн болно.

Судалгааны зорилт:

Монгол-Орос, Монгол-Хятад, Европын холбооны улсуудын хамтын ажиллагааны хэлбэрүүд, тэдгээрийн зарчим, хилийн дэглэмийн эрх зүйн орчин, тэдгээрийг мөрдөж байгаа практик алхмуудын талаар судлаж, материалыг нэгтгэн бэлтгэх зорилт тавив.

Судалгаа мэдээллийн эх сурвалж:

Судалгааны ажлын хүрээнд Хил хамгаалах ерөнхий газар, Гаалийн Ерөнхий газар, Гадаадын иргэн, харьяатын асуудал эрхлэх газар, Гадаад Харилцааны Яамны Хөрш орнуудын газар зэрэг хилийн харилцааг зохицуулж буй хяналтын байгууллагуудын үйл ажиллагааны талаар Судалгааны төвд ирүүлсэн мэдээллээс тоймлон оруулав.

Европ тивийн улс орнуудын хамтын ажиллагааны хэлбэрүүд, Европын холбооны улсуудын хэмжээнд мөрдөгдөж байгаа хууль тогтоомжийн хүрээнд европын холбоонд нэгдэхгүй байх, тодорхой хязгаартай нэгдэх, холбоонд үл хамаарахтай холбогдсон зохижуулалт, визийн ялгааг онцолж сонгон авч үзсэн болно. Түүнчлэн Европын холбооны хэмжээнд мөрдөгдөж байгаа хилийн зохицуулалттай холбоо бүхий эрх зүйн баримт бичгүүдийн жагсаалтыг хавсаргав.

Хилийн дэглэмийн эрх зүйн үндэс

Улсын хил бол зөвхөн газарзүйн зурагт тэмдэглэгдсэн зураас бус тухайн улсын бусад улс орнуудтай харилцах төрөл бүрийн үйл ажиллагаа явагддаг геополитикийн орон зай юм. Улсын хилийн дэглэмийн эрх зүйн үндсийг улс орнууд юуны түрүүнд Үндсэн хуулиараа тодорхойлдог. Улсын нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, улсын хилийн халдашгүй дархан байх, улсынхаа тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататган бэхжүүлэх зарчим нь Үндсэн хуулиас эхтэй улсын хилийн дэглэмийн эрх зүйн үндэс мөн юм. Хилийн дэглэмийн эрх зүйн үндсийг тогтоохдоо хилийн орон зай дахь улсын аюулгүй байдлыг хангах, түүний дотор улсын хилийг хамгаалахад чиглэгдэж байх ёстой.

Хилийн дэглэмийн эрх зүйн баримт бичгүүдэд тухайн улсын нэгдэн орсон олон улсын гэрээ, хэлэлцээр, үндэсний хууль тогтоомж болон улс хоорондын хилийн дэглэмийн гэрээ хэлэлцээрүүд багтана.

Хилийн орон зайн төрөлд хуурай замын, агаарын, усан замын боомтууд багтана. Хилийн дэглэм гэдэг нь дор дурдсан нормчилж тогтоосон дүрэм журмын нэгдэл юм. Үүнд:

- улсын хил дээрх хяналт шалгалтын зориулалт бүхий тоноглол, хилийн тэмдэглэгээ, хил нэвтрэх шугам, зарим шаардлагатай үед хийгдэх хамтарсан шалгалтыг явуулах нөхцлийн дүрэм, журам;
- Улсын хилээр хүн, тээврийн хэрэгсэл нэвтрүүлэх, бараа таваар, ажил үйлчилгээ, амьд амьтныг хилийн тогтоосон авто зам, төмөр зам, усан замын шалган нэвтрүүлэх пунктээр дамжин өнгөрүүлэх, олон улсын нээлттэй нислэг үйлдэж буй агаарын агаарын хөлгийг нэвтрүүлэх дотоодын болон олон улсын нормчлогдсон актууд;
- хил орчмын ус /ихэнхдээ 5 км-ын өргөн/-нд аж ахуй эрхлэх, олборлолт явуулах, хайгуул, судалгааны ажил явуулах, олон нийт, улс төрийн болон бусад арга хэмжээг усан хилийн зэргэлдээ суурингийн дэвсгэр нутагт зохион байгуулахтай холбогдсон журам;
- гадаадын улстай хилийн будлианы талаар хэлэлцээр хийх зөвшөөрөл олгох журам

Хил залгаа улс орнуудын хилийн дэглэм нь тэдгээрийн нэгдэн орсон олон улсын гэрээ, конвенци, хоёр улсын хооронд хилийн дэглэмийн талаар байгуулсан гэрээ хэлэлцээр, үндэсний хууль тогтоомжоор тогтоосон хэм хэмжээнээс хамаарч өөр өөр байна. Жишээ нь: ОХУ, Латвийн хооронд хилийн дэглэм нь хоёр улсын хооронд байгуулсан гэрээгээр зохицуулагдаж байхад ОХУ, Украйны хилийн дэглэм нь ТУХН /Тусгаар улсуудын хамтын нийгэмлэг/-ийн гэрээгээр зохицуулагдах бөгөөд хилийн хяналт тогтоосон боомтуудад явагддаг байна. Харин Шенгений орнуудад тэдгээр улсын иргэд хилийн аль ч хэсгээр нэвтрэх боломжтой байдаг.

Хилийн дэглэмийн үүсэл, хөгжил /ЗХУ -ын жишээн дээр/

Улс орнуудад хилийн дэглэм тогтоох үйл явц нь хил хамгаалах үйл ажиллагаанаас үүсэлтэй. Эрт үеэс улс орнууд хил залгаа, тэр ч бүү хэл алсын улс орнууд руу дайлаар мордож эзлэн авч байсан нь хил хамгаалах үйл ажиллагааг үүсгэхэд хүргэжээ. Эртний Орос оронд хил залгаа нутаг гадны довтолгоонд байнга өртөж байсан учраас эх орноо гадны довтолгооноос хамгаалах явдал бол нэр төр, алдар гавъяаны хэрэг байв. Эртний Орос орны анхны хилийн баатар бол Илья Муромец байв. Оросын анхны вангуудын үеэс хилээ хамгаалах зорилгоор хот-цайзуудыг байгуулж, хамгаалах байгууламж, утаат болон түүдэг галан холбооны хэрэгслийг буй болгосон байна.

Эртний оросын баруун болон баруун хойт хилийг хамгаалах албыг Новгород, Псков, Полоцк, Старая Ладога, Копорье зэрэг хотууд найдвартай залгуулж байжээ. X-XI зууны үед 100 харуулын хотоос бүрдсэн хил хамгаалалтын нэгдсэн системийг байгуулсан байна. Оросын хилийн анхны хамгаалагчдыг татах зорилгоор тэдэнд хөнгөлөлт, эрх чөлөө, үржил шим бүхий газар олгож байв. Хилийн орчимд суурьшуулсан цэрэг нь хил хамгаалах ажлыг хөдөө аж ахуй гар урлалын ажилтай хослон гүйцэтгэж байжээ.

Татар-Монголын довтолгооны дараах 240 жилийн турш Оросын төрт улсын хөгжлийг тасалжээ. Орос орон Алтан ордын улсын нэгэн хэсэг болж, өөрийн хилийг хамгаалах чадвараа алдсан байна. Жижиг ванлигуудад хуваагдсан Орос орон зөвхөн баруун хилээ Польш, Литви, Немц, Шведийн дайчдаас өөрийн хэр хэмжээнд хамгаалж байжээ. XIY-XV зуунд Москвагийн төрт улс байгуулагдаж, 1360 онд Москвагийн хилийн анхны харуулыг байгуулсан байдаг. Москвагийн анхны хилийн тагнуулын үүргийг гарамгай биелүүлж байсан Дмитрий Донской 1380 онд дайсны хөдөлгөөнийг нэгд нэгэнгүй тагнан илрүүлж байсныг он дарааллын бичигт тэмдэглэсэн байна.

XIII зууны эхэн үеэс хилийн цэргийн алба нь хууль бус наймаатай тэмцэх үүргийг давхар биелүүлдэг болжээ. Энэ үед үйлдвэр, худалдаа хурдацтай хөгжиж, тэдгээрийг гадаадын үйлдвэрлэгчдийн өрсөлдөөнөөс хамгаалах шаардлага урган гарч, импортын бараанд гаалийн өндөр татвар тогтоож байсан ч хил дамнасан хууль бус наймаа өргөжиж, арга нь нарийсч байжээ. 1754 оноос хил хамгаалах цэргийн албаны зэрэгцээ Сангийн яаманд харъяалагдах сайн дурын гаалийн хяналтыг хэрэгжүүлж эхэлсэн. 1882 оноос хил орчмын мужуудад гаалийн хяналтын онцгой албыг баталж өгчээ.

Хэдэн жилийн дараа тэр үеийн хилийн бэхлэлт, хил хамгаалагч казакууд, гаалийн харуулуудын аль нь ч хил хамгаалах, хил дамнасан хууль бус наймаанаас хамгаалах чадваргүй болсон байна. Ийм учраас Николай I хаан 1827 оны 8 дугаар сарын 5-нд “Европын хил дээр хилийн гаалийн харуул тохинуулан байгуулах дүрэм, орон тоо”-г баталсан байна. Хилийн манааны дараа дараагийн жилүүдийн өөрчлөлт нь цэрэгжүүлэхэд чиглэгдсэн байдаг.

Кавказ, дундад азийн хязгаарын хамгаалалт XIX зуун хүртэл хуучин янзаараа цэргийн анги, казакуудаар хамгаалсан хэвээр үлдсэн байна.

Зүүн болон алс дорнодын хязгаарт XX зууны 20-иод он хүртэл хилийн тусгай харуулууд байгаагүй юм. Александр III хааны зарлигаар 1893 оны 10 дугаар сарын 15-нд Сангийн яаманд харъяалагдах Хилийн харуулын тусгай корпусыг байгуулсан байдаг.

Оросын эзэнт улсын хилийн харуулууд цэрэгжсэн хэлбэрт шилжсэн. Ялангуяа Кавказын хязгаарт хил дээр ширүүн тулалдаан болдог байв. Бараг өдөр бүр дээрэмчдийн бүлгийн дайралт, цуст мөргөлдөөн, тулгаралт, буудалцаан болж байв. Хил дамнасан хууль бус наймаа хүчтэй зэвсэглэсэн хуягуудаар хамгаалуулж, өөрсдийн барааг хамгаалахын хажуугаар хилчид рүү өөрсдөө довтолдог байжээ.

Хилийн харуулууд XIX зуун, XX зууны эхэн хүртэл тулаанд оролцдог байв. XX зууны эхэн үе, дэлхийн I дайн эхлэх үед хил хамгаалах алба бүхэлдээ цэргийн командлалд шилжин довтолгоон, хамгаалалт, тагнуулын үүргийг биелүүлж байжээ. Дэлхийн I дайны үед хамгийн их тэсвэр хатуужилтай, чадварлаг дайчид нь казакууд, хилийн цэргийн ангиуд байв. 1918 онд Хилийн харуулын тусгай корпусыг татан буулгаснаар хилийн харуулын түүх дуусгавар болсон байна.

Октябрийн хувьсгалын дараа ардын комиссаруудын зөвлөлийн шийдвэрээр хил хамгаалах албыг байгуулсан байна. Хожим нь эхлээд ОХУ-ын дараа нь ЗХУ -ын хуурай замын, усан гадаргын, агаарын улсын хилийн харилцааг зохицуулахтай холбогдсон хууль, тэдгээрийг дагасан хууль тогтоомжийн актууд батлагджээ.

ОХУ-ын Ардын комиссаруудын зөвлөлөөр 1921 оны 1 дүгээр сарын 17-нд “Агаарын тээврийн хөдөлгөөний тухай”, 1925 оны 3 дугаар сарын 10-нд “Оросын төрийн далбаа бүхий хөлөг онгоцонд үйлдэгдсэн гэмт хэрэг, гэмт үйлдлийн тухай”, 1927 оны 6 дугаар сарын 15-нд ЗХУ-ын “Улсын хилийн хамгаалалтын дүрэм”, 1929 оны 6 дугаар сарын 14-нд “Далайн тээврийн худалдааны тухай хууль”, 1930 оны 7 дугаар сарын 3-нд ЗХУ, ОХУ-ын засгийн мэдэлд байдаг “Финийн булангийн усан орон зайн тухай”, 1931 оны 8 дугаар сарын 23-нд “ЗХУ-ын хилийн ариун цэврийн дүрэм”, 1932 оны 4 дүгээр сарын 27-нд “ЗХУ-ын агаарын тухай хууль” зэрэг эрх зүйн актууд батлагдсан байна.

Улсын хилийн дэглэмийн талаарх эрх зүйн үндсэн баримт бичгүүдэд дор дурдсан хууль тогтоомжийн актууд хамаардаг. Үүнд:

- ЗХУ -ын агаарын тухай хууль, ЗХУ болон холбооны улсуудын “Эрүүгийн хууль”, “Эрүүгийн шүүн таслах ажиллагааны тухай хууль”, холбооны улсуудын “Эрүүгийн болон Эрүүгийн хэргийг хянан шийдвэрлэх тухай хууль”, 1964 оны ЗХУ-ын Дээд зөвлөлөөс баталсан “Гаалийн тухай хууль”, 1960 оны 8 дугаар сарын 5-нд ЗХУ-ын дээд зөвлөлөөс баталсан “ЗХУ-ын хил хамгаалалтын дүрэм”, 1970 оны 10 дугаар сарын 22-нд ЗХУ-ын Сайд нарын зөвлөлөөс баталсан “ЗХУ-ын хилээр нэвтрэн орох, ЗХУ-ын хилээр гадагш гарах дүрэм”, 1974 оны 8 дугаар сарын 28-нд ЗХУ-ын Сайд нарын зөвлөлөөс баталсан “ЗХУ-ын паспортын тогтолцооны тухай”, 1962 оны 11 дүгээр сарын 21-ний “Гадаадын хөлөг онгоцоор тээвэрлэж байгаа барааны гаалийн хяналтын заавар”, 1973 оны 5 дугаар сарын 31-ний “ЗХУ-ын ариун цэврийн хяналтын дүрэм”, 1967 оны 8 дугаар сарын 5-ны “ЗХУ-ын нутаг дэвсгэрт халдварт өвчний хөл хориотой бүсээс өвчин тараах, нэвтүүлэхээс хамгаалах ариун цэврийн дүрэм”, ЗХУ-ын хилийн ус, зогсоолд гадаадын хөлөг онгоц нэвтрэх заавар болон бусад.

1938 онд хил хамгаалах албанд 30 хилийн отряд шинээр байгуулагдаж, хил хамгаалахад 117000 албан хаагч хамрагдах болжээ. Энэ үед ЗХУ-ын хилийн цэрэг Улсыг аюулаас хамгаалах байгууллагуудтай хамтран Гитлерийн тагнуулын агент, дээрмийн бүлгүүдтэй тэмцэж байв.

Эх орны дайны үеийн хилийн алба.

Хилийн цэргийн хувьд эх орны дайн томоохон шалгуур байсан юм. Баренцийн тэнгисээс Хар далай хүртэл хуурай замын 47, тэнгисийн 6 отряд, тусгай үүрэгтэй 9 команд энэхүү дайнд эх орноо хамгаалахад оролцжээ. Эх орны дайны үед хилийн цэрэгт армийн ар талыг хамгаалах үүрэг ногдуулсан байна. Үүгээр ч зогсохгүй тэргүүн эгнээнд байлдаж дайсанд цохилт өгөхөд томоохон хувь нэмэр оруулжээ. Дайсанд эзлэгдсэн нутаг дэвсгэрт партизаны хөдөлгөөнийг өргөжүүлэн тэлэхэд хилийн цэрэг чухал хувь нэмэр оруулсан байна.

Эх орны дайны дараах хилийн хамгаалалт.

Дайны дараах жилүүдээс хилийн анги нэгтгэлүүд аажмаар тайван цагийн дэглэмд

шилжиж, энэ үйл явц 1948 онд дуусгавар болжээ. 1957 онд ЗХУ-ын Хилийн цэргийн газрыг Сайд нарын зөвлөлийн дэргэдэх Улсыг аюулаас хамгаалах газрын харъяанд шилжүүлж, хил хамгаалах үүргийг хариуцуулсан байна. 1960 онд ЗХУ -ын хилийн шинэ дүрмийг батлан хилийн цэргийн эрх зүйн байдал, бодлого, үүргийг шинээр тогтоож, хил тогтоох, хил зөрчигчдийг илрүүлэх, хилийн дэглэм, хилийн зурвас, хилийн бүс, далайн болон хил орчмын гол мөрний сав газрын ашиглалтын журмыг тогтоосон байна.

1970-аад оны эхэнд Байгалийн чанадын , Прибалтикийн, Камчатскийн, Арктикийн хилийн тойруудыг шинээр эмхлэн байгуулжээ. 1982 онд баталсан “Улсын хилийн тухай” хууль нь хилийн цэргийн өөрчлөн байгуулалтыг нэг мөр тусгасан хууль болсон гэж үздэг.

Орчин үеийн хилийн хамгаалалт.

ОХУ -ын хилийн хамгаалалтад 10 бүс нутгийн удирдах газар, тэдгээрийн бүрэлдэхүүн дэх хилийн 80 отряд, 950 гаруй застав, 11 мянга гаруй албан хаагчид ажиллаж байна. ОХУ-ын Гаалийн ерөнхий хорооны албатай хамтарсан 400 орчим хилийн байцаан өнгөрүүлэх алба байна.

ОХУ -ын Хилийн албаны бүрэлдэхүүнд Тажикстаны Хилийн бүлэг, Армян, Киргиз, Казахстан Улс дахь шуурхай ажлын бүлгүүд багтдаг байна. Ерөнхий дүнгээр ОХУ-ын хил дээр 200000 хилчид хил хамгаалах үүрэг гүйцэтгэж байна. ОХУ-ын хуурай замын хилийн хамгаалалтад үүрэг гүйцэтгэж байгаа Хилийн албаны анги, нэгтгэлүүдийн зэвсэглэлд орчин үеийн зэвсэг, техник, автомашиныг хэрэглэж байна.

Агаарийн хилийн алба нь улсын хилийг хамгаалахаас гадна эдийн засгийн тусгай бүсүүдийг хамгаалах бодлогыг хэрэгжүүлдэг. Хилийн алба тэнгисийн хилийн хамгаалалтын албатай харилцан хамтран ажилладаг.

Тэнгисийн хилийн алба нь тэнгисийн хилийн бионөөцийг хамгаалах бодлогыг хэрэгжүүлэн энэ хүрээнд төрийн хяналтын чиг үүргийг хэрэгжүүлэхээс гадна хил дамнасан хууль бус наймаа, хууль бусаар оршин суух явдалтай тэмцэх арга хэмжээг зохион байгуулж, олон улсын гэмт хэрэг, терроризмтай тэмцэх, далайн дээрмийн асуудлаар гадаадын холбогдох байгууллагуудтай хамтран ажиллахад оролцож байна.

Хилийн албаны өдөр тутмын амьдралд дайн, үймээн гарч байгаа “халуун цэгүүд”-д ажиллах явдал онцгой байр суурь эзэлсээр байна. Террорист халдлагын эсрэг умард Кавказын өргөн хүрээтэй үйл ажиллагаа хил хамгаалах ажиллагааны онцгой анхаарлын төвд байна. Тажикстаны нутаг дэвсгэрт нэвтэрч байрших санаархал бүхий Афганы дайсагнагч бүлэглэлтэй тулгарах явдал бараг өдөр тутам тохиолдож байна.

ЗХУ задарсаны дараа хилийн дэглэмийг тогтоох асуудал хурцардсан юм. Өнөөгийн байдлаар ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан холбооны улсуудын улс хоорондын хилийн заагийг тогтоох үйл явц дуусгавар болсон ч шинээр үүссэн улсуудын хилийн шугамыг газрын нэрээр тогтоогоогүй бөгөөд зохих хилийн тэмдэглээг хийгээгүй байна.

ОХУ бие даасан тусгаар улсынхаа хувьд түүний хилийн орон зайн эрх зүйн харилцааг зохицуулах үндсэн нормчлогдсон акт бол “ОХУ-ын улсын хилийн тухай” хууль юм. Энэхүү хуулиар хилийн үйл ажиллагааны эрх зүй, эдийн засаг, зохион байгуулалтын үйл ажиллагааг зохицуулах бөгөөд ОХУ, түүний субъектуудын төрийн байгууллагуудын бүрэн эрхийг бататгасан байна. Анх удаа улсын хилийг хамгаалах хүрээнд гол зохицуулагч Засгийн газрын байгууллага нь холбооны Хилийн алба байхаар тогтоосон байна.

1993 оны 4 дүгээр сарын 1-ний ОХУ-ын “Улсын хилийн тухай” хуулийн “Улсын хилийн дэглэм” гэсэн 7 дугаар зүйлд: Улсын хилийн дэглэмд дор дурдсан дүрэм, журам багтана.

Үүнд:

- Улсын хилийн агуулга;
- Улсын хилээр иргэн, тээврийн хэрэгслийг нэвтрүүлэх;
- Улсын хилээр ачаа, бараа, амьтан шилжиж хөдлөх;
- Улсын хилээр хүн, тээврийн хэрэгсэл, ачаа, бараа, амьтан нэвтрүүлэх;
- Улсын хил дээр болон хил орчмын нутаг дэвсгэрт аж ахуй, ажил үйлчилгээ болон бусад ажил эрхлэн явуулах;
- Эдгээр дүрэм журмыг зөрчсөн будлианыг гадаадын улсуудтай хамтран шийдвэрлэх;

Улсын хилийн дэглэмийг хууль бусад холбооны хууль тогтоомж, олон улсын гэрээ хэлэлцээрээр тогтооно. Дээр дурдсанаас үзвэл хилийн дэглэм гэж зөвхөн үндэсний, олон нийтийн болон олон улсын харилцааг зохицуулж буй дүрэм журмын нэгдэл төдийгүй, хуулийн /захиргааны, иргэний, сахилгын, эд хөрөнгийн, эрүүгийн/ хариуцлагын түвшин дэх эрх зүйн харилцаа, эрхээ эдлэх, хэрэгжүүлэх журмын нэгдэл юм.

Хилийн дэглэмийн хөгжлийн чиг хандлага

Хилийн дэглэмийг боловсронгуй болгон хөгжүүлэхэд дор дурдсан чиглэлээр холбогдох арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх нь чухал байна. Үүнд:

1. Улсын хилийн олон улсын эрх зүйн хэлбэржилтийг боловсронгуй болгох;

- Олон улсын эрх зүйн харилцаанд тусгагдаагүй хилийн хэсгийг улс орны эрх ашгийн үүднээс олон улсын эрх зүйн харилцаанд хамруулах;

2. Улсын хилийн аюулгүй байдлыг хангах;

- Хил хамгаалалтын үндэсний эрх зүйн харилцааны зохицуулалт нь үндэсний аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлөхгүй байх нөхцлийг бүрдүүлэх, хилийн байгууллагуудын ажлын уялдаа, шуурхай байдлыг хангахад чиглэгдэх;
- Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн хилийн дэглэмийг улсын аюулгүй байдлыг хангах бодлогод нийцүүлэн тогтоох;

3. Хил залгаа орнуудтай хилийн хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх;

Олон улсын хилийн хамтын ажиллагааны хүрээнд тухайн улсын хилийн бодлогын хамгийн чухал зорилтууд тусгалаа олсон байхын тулд:

- улсын тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, улсын хилийн аюулгүй байдлыг хангах нөхцлийг бүрдүүлсэн байх;
- улсын хилийг олон улсын эрх зүйн түвшинд бэхжүүлэн тогтоох;
- усан хилийн орон зайд улс орныхоо амьдралын хамгийн чухал ашиг сонирхлыг хамгаалсан байх;
- улсын хилийн орон зай дах олон улсын хамтын ажиллагаанд дайны аюул, хилийн хямрал маргаан гаргахгүй байх нөхцлийг бүрдүүлсэн байх;
- улс эх орны нэн чухал ашиг сонирхлын үүднээс гадаад орнууд болон улс төр, цэргийн эвслийн зүгээс тусгаарлах бодлого баримтлахад хүргэхгүй байх нөхцлийг бүрдүүлэх;
- Улсын хил дээр улс орны аюулгүй байдлын ашиг сонирхлыг хангах;

Терроризмтай тэмцэх чиг хандлага.

Дэлхийн хамтын нийгэмлэгийн хэмжээнд терроризмтай тэмцэх чиглэлээр дор дурдсан

олон улсын конвенциуд үйлчилж байна. Үүнд:

- Агаарын хөлгийн бүхээгт үйлдэгдсэн зарим гэмт хэрэг, түүнтэй төсөөтэй үйлдлийн тухай конвенци /1963/
- Иргэний агаарын тээврийн аюулгүй байдлын эсрэг чиглэгдсэн хууль бус үйлдлүүдтэй тэмцэх тухай конвенци /1971/
- Олон улсын хамгаалалтад байдаг, түүний дотор дипломат эрхтэй этгээдүүдийн эсрэг гэмт хэрэгтэй тэмцэх, ийм гэмт хэрэг үйлдэгсдийг яллан шийтгэх тухай конвенци /1973/
- Хүн барьцаалахтай тэмцэх тухай конвенци /1979/
- Цөмийн материалын нэг бүрчэн хамгаалах тухай конвенци /1980/
- Далай тээврийн аюулгүй байдлын эсрэг чиглэсэн хууль бус үйлдэлтэй тэмцэх тухай конвенци /1988/
- Тэсрэх бөмбөг бүхий терроризмтай тэмцэх тухай конвенци /1997/
- Пластик тэсрэх бодисыг таньж ялгах зорилгоор марклах тухай конвенци /1999/
- Терроризмыг санхүүжүүлэх явдалтай тэмцэх тухай конвенци /1999/

Терроризмтай тэмцэх чиглэлээр олон улсын байгууллагын хамтын ажиллагааны хүрээнд программын шинжтэй баримт бичгүүдийг гаргасан байна. Үүнд:

- НҮБ -ын Хүний эрхийн 1993 оны 6 дугаар сарын 25 -ны Венийн бага хурлаар баталсан тунхаг бичиг, үйл ажиллагааны хөтөлбөрөөр терроризмын бүхий хэлбэрийн арга зүй, практик үйл ажиллагааг тодорхойлжээ.
- Энэхүү сэдвийг НҮБ -ын Ерөнхий ассамблейн 49 дүгээр чуулганаар үргэлжлүүлэн хэлэлцэж, “Олон улсын терроризмыг улстгах тухай тунхаг”-ийг батлан гаргасан байна.
- Их наймын сайдуудын 1996 оны 6 дугаар сарын 30-ны Парисын зөвлөгөөнөөр терроризмтай тэмцэх талаар хэлэлцэж, эцсийн баримт бичгийг баталгаажуулжээ.
- Энэ асуудлаар улс орнуудын холбогдох байгууллагуудын хамтын ажиллагааг сайжруулах талаарх зөвлөмжийг дээрх зөвлөгөөнөөр гаргажээ.

Энэ мэтчилэнгээр олон улсын түвшинд дэс дараатай арга хэмжээг авч хэрэгжүүлсэн байна. Тусгаар улсуудын хамтын нийгэмлэг /ТУХН/ -ийн улсууд хамтарч 2000 онд “Терроризмын эсрэг Төв” -ийг байгуулан дүрмийг нь баталж, үндсэн эрх үүрэг, чиг үүрэг, бүтэц, үйл ажиллагааны зохион байгуулалтын үндсийг нь тогтоосон байна. Энэхүү төв нь байнгын үйл ажиллагаатай тусгай байгууллага бөгөөд олон улсын терроризм, бусад хэт даврагсадтай тэмцэхэд ТУХН-ийн орнуудын холбогдох байгууллагуудын хамтын ажиллагааг зохицуулах чиг үүрэгтэй ажилладаг. Терроризмтай тэмцэх чиглэлээр улс орнууд үндэсний хууль тогтоох үйл ажиллагаандаа дор дурдсан нийтлэг зүй тогтолыг баримталж байна.

1. Терроризмтай тэмцэх талаарх хууль, тогтоомжийг үр дүнтэй хэрэглэх зорилгоор тэдгээрийг кодлох
2. Улс орны дотоодын эрх зүйн хэм хэмжээ нь олон улсын гэрээнүүдийн өөрчлөлтийг соргоогоор мэдэрч эерэг зохицуулалтуудыг цаг алдалгүй авч хэрэглэх
3. Дэлхийн хөгжингүй орнуудын эрх зүйн харилцаагаа ардчилах ерөнхий чиг хандлага гэж хойш тавилгүйгээр улс орнууд үйлдэгдсэн террорист гэмт хэрэг, түүнд оролцсон этгээдүүдэд ногдуулах хариуцлага, шийтгэлийг чангатгах
4. Терроризмын эсрэг эрх зүйн онцгой зохицуулалтаар тусгайлан хамгаалагдсан этгээдтэй холбогдон үйлдэгдсэн хүчирхийллийн шинжтэй үйлдлийг мөрдөн шалгах
5. Улс орныхоо улс төр, олон нийт, эрүүгийн нөхцөл байдалтай уялдсан Терроризмын эсрэг хуульд нийцсэн бусад эрх зүйн актуудыг боловсруулж, батлуулах

Хилийн дэглэмийн хөгжлийн цаашдын чиг хандлага.

Хилийн дэглэм, түүний дотор хилийн шалган нэвтрүүлэх цэгүүдийн үйл ажиллагааг үр өгөөжтэй ажиллуулахын тулд хил залгаа орнуудын холбогдох байгууллагуудын хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх явдал чухал гэж үзэх болсон байна. Хөрш зэргэлдээ улсуудын хилээр зэвсэг, байлдааны хэрэгсэл, хар тамхи, мансууруулах бодис, хууль бусаар оршин суугчдыг нэвтрүүлэхгүй байх асуудлаар хил дээр хамтарсан тусгай ажиллагаа явуулах нь хил залгаа улс орнуудын хилийн хамтын ажиллагааны хамгийн эерэг хэлбэр гэж судлаачид үзэж байна.

Улсын хилийн дэглэмийн чухал хэсэг болох хилийн шалган нэвтрүүлэх пунктүүдийн паспортын болоод гаалийн хяналт шалгалтын талбайд зэвсэг, байлдааны хэрэгсэл, хар тамхи, мансууруулах бодис, хууль бусаар оршин суугчдыг нэвтрүүлэхгүй байхын тулд орчин үеийн тоноглол ашиглах, тэдгээрийн тасралтгүй хэвийн ажиллагааг хангахад чиглэгдсэн мэргэжлийн боловсон хүчний хангамжийг сайжруулахад улс орнууд ихээхэн анхаарал тавих болсон байна.

Нэг. МОНГОЛ УЛСЫН ХИЛИЙН БООМТ, ТҮҮНИЙ ДЭГЛЭМИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ⁶⁸

Ерөнхий мэдээлэл

Монгол Улсын хилийн нийт урт - 8252,658 км бөгөөд хилийн нийт уртын 4709,658 км буюу 57,0 хувийг өмнөд хил, 3543,0 км буюу 43,0 хувийг хойд хил эзэлдэг.⁶⁹ Хилийн боомт болон Монгол Улс, ОХУ-ын хилийг хялбарчилсан журмаар нэвтрэх тухай Монгол Улсын Засгийн газар, ОХУ-ын Засгийн газар хоорондын 1994 оны хэлэлцээр, Монгол Улс, БНХАУ-ын хилийн боомтын дэглэмийн тухай Монгол Улсын Засгийн газар, БНХАУ-ын Засгийн газар хоорондын 2004 оны хэлэлцээрийн дагуу Монгол, ОХУ-ын хилийн **29** боомт, Монгол-БНХАУ-ын **13** боомт байхаар тогтоосон.

Монгол Улсын хилд агаарын, авто, төмөр замын нийт 46 хилийн шалган нэвтрүүлэх боомт ажиллаж байна. Эдгээр боомтуудаар жилд дунджаар 3 сая гаруй зорчигч, 1,5 сая тээврийн хэрэгслийг шалган нэвтрүүлдэг. Боомтуудыг зориулалт, үйл ажиллагаагаар нь дөрөв ангилдаг. Үүнд:

- Олон Улсын боомт - 14
- Хоёр талын байнгын ажиллагаатай боомт - 10
- Хоёр талын түр ажиллагаатай боомт - 15
- Дамжин өнгөрөх боомт – 7

Монгол Улс, БНХАУ-ын хилийн 13 боомтуудын талаар ГХЯ -ны Хөрш орнуудын газраас ирүүлсэн мэдээллээс харахад Сүмбэр боомтын цогцолбор болон дэд бүтцийн ажил бүрэн дуусаагүй тул боомт ажиллаагүй, **12** боомт хуваарийн дагуу ажиллаж байгаа боловч хилийн худалдааны дийлэнх хэсгийг нэвтрүүлж байгаа тус боомтуудын нэвтрүүлэх хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх, нэг зорчигч, нэгж ачаа тээшийг хянан шалгах ажлын хугацааг богиносгох, үүний тулд орчин үеийн тоног төхөөрөмжөөр тоноглох, хяналт шалгалтыг сайжруулах нийтлэг бэрхшээл байгааг дурьджээ.

Гадаад харилцааны яамны Хөрш орнуудын газар хилийн боомт, тэдгээрийн дэглэмийн тухай Засгийн газар хоорондын хэлэлцээрийг хангах ГХЯ-ын газрын дарга нарын ээлжит

⁶⁸ Гадаад Хэргийн Яамны Хөрш Орнуудын Газрын 2012 оны 10 дугаар сарын 10-ний албан тоотоор ирүүлсэн Монгол Улсын Хилийн боомтуудын талаарх мэдээлэл

⁶⁹ <http://bpo.gov.mn/contact> Хил Хамгаалах Ерөнхий газрын вэб сайт

4 дүгээр уулзалтын протоколоор тохирсон гол гол асуудлуудыг хэрэгжүүлэх чиглэлээр БНХАУ-ын талтай хэлэлцээр хийж байна. Үүнд:

- Гашуунсухайт, Шивээхүрэн боомтыг 2012 оны 08 сарын 01-ний өдрөөс эхлэн олон улсын статустай болгох, 24 цагийн ажиллагаатай болгох, шинээр баригдсан замуудыг богино хугацаанд бүрэн хэмжээгээр ажиллуулж эхлэх,
- Бургастай, Ханги, Баянхошуу, Хавирга боомтуудыг байнгын ажиллагаатай болгох, дэд бүтцийг сайжруулах талаарх тохиролцоог дипломат шугамаар тохирох
- Сүмбэр боомтыг энэ онд багтааж нээх, Бичигт боомтод бараа нэвтрүүлэх тусгай гарц барих талаар хийсэн тохиролцоог хэрэгжүүлэх чиглэлээр холбогдох байгууллагатай хамтарч ажиллах

Монгол Улс, ОХУ-ын хилийн **29** боомтоос **12** боомт нь идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж байгаа, **17** боомтод дэд бүтэц бараг байхгүй, сүүлийн жилүүдэд зорчих хөдөлгөөн багассанаас идэвхтэй ажиллаагүй байна. Эдгээр боомтуудыг 1990 оноос өмнө ЗХУ /хуучин нэрээр/ мал хөлөөр нь нийлүүлэх, оросын талын хил орчмын хамтрал, сангийн аж ахуйгаас манай талд ирж хадлан хадах, орон нутгийн замын байдлаас шалтгаалан аль нэг талынхаа хилийн тодорхой цэгээр дамжин өнгөрөх замаар улсын хилээр гарч, орох зэрэг зорилгоор ажиллуулж байсан.

ОХУ-ын хилийн боомтын тохижилтын асуудал эрхэлсэн **“Росграница”** байгууллагын төлөөлөгчидтэй 2009 оны 12 сард Улаанбаатар хотод уулзалт хийж сүүлийн 10 гаруй жил зорчих хөдөлгөөн хийгдээгүй 14 боомтуудыг хаах үндэслэлийн талаар ОХУ-ын байр суурийг сонсож, санал солилцсон байна. Тус 14 боомтыг хаах эсэх асуудлыг нэгэнт хоёр улсын Засгийн газар хоорондын хэлэлцээрээр баталгаажуулсан, цаашид боомтыг ашиглах бодит шаардлага гарч болох юм гэсэн үүднээс дээр дурьдсан боомтуудыг хаах асуудлыг түр хүлээх шийдвэрийг Гадаад харилцааны сайдын зөвлөлийн хурлаас гаргасан байна. Түүнчлэн, Монгол - Оросын хилийн хамтарсан шалгалтыг хамгийн сүүлд хийснээс хойш 17 жил болж байгааг харгалзан улсын хилийн хамтарсан шалгалт хийх хугацааны асуудлаар оросын талтай хэлэлцээ эхлүүлэх, хамтарсан шалгалт хийх асуудлыг тохиролцох зэрэг тулгамдсан асуудлуудыг дурьджээ.

Монгол Улсын хилийн боомт дээр хилийн хяналтын үйл ажилагаа явуулж байгаа Хил хамгаалах байгууллага, Гааль, Мэргэжлийн хяналт, Гадаадын иргэн, харьяатын асуудал эрхэлсэн байгууллагууд өөрсдийн үйл ажиллагаагаа Монгол Улсын хууль, олон улсын гэрээ, хэлэлцээрийн дагуу явуулж байна.

Хил хамгаалах ерөнхий газар нь Монгол Улсын Хилийн тухай хуулиар хүлээсэн чиг үүргээ хэрэгжүүлэхдээ Монгол Улсын Үндсэн хууль, Үндэсний Аюулгүй байдлын үзэл баримтлал, Гадаад бодлогын үзэл баримтлал, Төрөөс хилийн талаар баримтлах бодлого зэрэг баримт бичгийг удирдлага болгон 1962 оны Монгол-Хятадын хилийн гэрээ, 2011 оны Монгол-Хятадын хилийн дэглэмийн гэрээ, 1958, 1976 Монгол-Оросын хилийн гэрээ, 2006 оны Монгол-Оросын хилийн дэглэмийн гэрээ, хилийн асуудлаар байгуулсан хэлэлцээр, Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар батлагдсан “Монгол Улсын Хил хамгаалалтын дүрэм”, “Улсын хил хамгаалалтад иргэдийг оролцуулах журам”, бусад хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлдэг.

Хил хамгаалах ерөнхий газар нь Монгол улсын хилийн хамгаалалтыг хилийн болон шалган нэвтрүүлэх отряд, түүний харьяа застав, хангалт үйлчилгээний ангиудын хүч хэрэгслээр төрийн захиргааны болон нутгийн захиргааны байгууллагууд, хууль хүчний байгууллагуудтай хамтран ажиллаж, хил орчмын нутаг дэвсгэрт оршин суугаа ард иргэдийн туслалцаанд түшиглэн зохион байгуулдаг.

Гаалийн Ерөнхий Газар Гаалийн хилээр нэвтрүүлэх бараа, тээврийн хэрэгсэлд гаалийн хяналт тавих нь гаалийн байгууллагын үндсэн ажлын хүрээнд хамаарна. Гаалийн хяналтын зорилго нь гаалийн хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа юм. Энэ үйл ажиллагаа улс орны Үндэсний аюулгүй байдлыг хамгаалах, гаалийн байгууллагын үндсэн үүргийг хангахад чиглэгдэнэ.

2011 онд улсын хилээр нэвтрүүлсэн 7.0 сая зорчигч, 2.7 сая тээврийн хэрэгсэл, 77.8 сая тонн экспорт, импортын, 8.7 сая тонн дамжин өнгөрөх ачаанд бүрдүүлэлт хийж, хяналт шалгалтыг зохион байгуулжээ. Улсын хилээр нэвтэрсэн 23503 зүтгүүр, 24711 суудлын вагон, 732108 ачааны вагон, 10587 онгоц, 813102 суудлын автомашин, 1142327 ачааны автомашинд гаалийн хяналт шалгалт хийжээ. 2011 онд гаалийн хилээр гадаадын 1006825, дотоодын 2490312 зорчигч орж, гадаадын 991307, дотоодын 2527160 зорчигч гарсан байна.

Гадаадын иргэн, харьяатын алба нь гадаадын иргэн Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт орох, гарах, дамжин өнгөрөх, холбогдсон харилцааг харилцааг зохицуулж байна.

Гадаад харилцааны яамны хил, хилийн боомтын асуудал хариуцсан хэлтэс нь хил орчмын нутаг дэвсгэрт болон хилийн боомтод үндэсний аюулгүй байдлыг хангах, боомтын үйл ажиллагааг сайжруулах, нэвтрүүлэх хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх, боомтоор дамжих бараа эргэлтийг түргэтгэх, хяналт шалгалтыг боловсронгуй болгох, худалдаа арилжаанд аль болох таатай нөхцөл бүрдүүлэх хөрш орнуудтай хилийн харилцааны асуудлаар байгуулсан гэрээ хэлэлцээрийг хэрэгжүүлэх, шинээр үүссэн нөхцөл байдалтай уялдуулан олон улсын гэрээг шинэчлэх, нэмэлт өөрчлөлт оруулах, хилийн хяналт шалгалтын байгууллагуудтай гадаад харилцааны сайдын эрхлэх асуудлын хүрээнд хамтран ажилладаг байна.

Үүнээс гадна хил хамгаалах болон хилийн хяналтын байгууллагуудын өдөр тутмын үйл ажиллагаа, ажлын уялдаа холбоог Засгийн газрын 2002 оны 108 дугаар тогтоолоор хилийн тухай хуульд заасны дагуу Монгол Улсын хилийн боомтод зөвхөн хил хамгаалах байгууллагын шалган нэвтрүүлэх алба, хилийн эрүүл ахуй, халдвар судлалын чиглэлийн алба, гаалийн байгууллагыг ажиллуулахаар тогтоожээ.

Монгол Улсын хилийн боомтод хилийн мэргэжлийн хяналтын үйл ажиллагаа эрхлэж байгаа Эрүүл мэндийн улсын хяналтын алба, Мал эмнэлэг, ариун цэврийн улсын хяналтын алба, Хүнсний аюулгүй байдал, хөдөө аж ахуйн улсын хяналтын алба, Стандартчилал, хэмжил зүйн үндэсний төвийн албад болон тэдгээрийн лабораториудыг нэгтгэн “нэг цэгийн үйлчилгээ”-ний зарчимд шилжүүлэн улсын хилээр нэвтрүүлэх бараа, тээврийн хэрэгсэлд ногдуулж байгаа татвар, хураамжийг гаалийн байгууллагаар дамжуулан хураахаар зохицуулсан.

1.1. Монгол Улс, БНХАУ -ын хилийн боомтууд

Монгол Улс, БНХАУ-ын хилийн боомтуудын эрх зүйн байдлыг Монгол Улсын Засгийн газар, БНХАУ -ын Засгийн газар хоорондын 2004 оны 07 сарын 05 -ний өдрийн хэлэлцээрээр тодорхойлогддог бөгөөд энэхүү хэлэлцээрийн дагуу 13 боомт ажиллуулахаар тохиролцсон. /Хавсралт №1/

Үүнээс: Олон улсын зорчигч, ачаа тээврийн байнгын ажиллагаатай - 5

Замын - Үүд /авто замын/,

- Замын- Үүд /төмөр -замын/ Тус боомтоор нийт ачаа эргэлтийн 1498128,9 тонн буюу 63,2% нь экспортын ачаа, 872734,4 тонн буюу 36,8% нь импортын ачаа нэвтэрсэн бөгөөд тус боомтоор экспортолсон нийт бүтээгдэхүүний 72,9% нь

төмрийн баяжмал, 12% молибден, 2% түүхий нефть, 2% нүүрс, 2% хайлуур жонш тус тус эзэлж байна. Тус боомт нь манай улсын хувьд хилийн худалдааны дийлэнх хэсгийг нэвтрүүлж байгаа гол боомт бөгөөд “Говийн бүсийн бүтээн байгуулалтын ажлыг эрчимжүүлэх” ЗГ-ын 2012 оны 144 дүгээр тогтоолоор хилийн боомтын ачааны автомашин шалган нэвтрүүлэх цогцолбор, зам тайлбайн өргөтгөлийн ажил хийхээр төлөвлөгдсөн.

- Булган боомт: Тус боомт нь 2011 оны 01 дүгээр сараас олон улсын байнгын ажиллагаатай болсон. Тус боомтоор Хөшөөтийн уурхайн нүүрс экспортолдог.
- Бичигт боомт: Тус боомт нь 1992 онд нээгдэж, улирлын шинжтэй ажиллаж байгаад 2004 оны 09 сарын 28-ний өдрөөс эхлэн хэлэлцээрт өөрчлөлт оруулан байнгын ажиллагаатай боомтын ангиллаар ажилуулахаар тохирсон боловч одоогийн байдлаар олон улсын зэрэглэлээр ажиллах асуудлыг хоёр тал эцэслэн шийдээгүй байна.
- Сүмбэр боомт: Тус боомт нь усан хилтэй. Боомтын цогцолборын ажил бүрэн дуусаагүй тул ажилаагүй байна.

Хоёр талын зорчигч ачаа тээврийн байнгын ажиллагаатай 2

- Гашуунсухайт боомт: 1992 оны 07 дугаар сарын 01-нд байгуулагдсан. Хэлэлцээрт байнга ажиллахаар заасан боловч хоёр талын нөхцөл бүрдээгүйгээс 1,3,6,9,12 дугаар сарын 01-20-нд ажилладаг түр ажиллагаатай байгаад 2009 оны 09 сараас байнгын ажиллагаатай болсон. Уг боомтыг хөгжүүлэх ерөнхий төлөвлөгөөг Засгийн Газрын 2012 оны 4 дүгээр сарын 04-ний өдрийн 104 дүгээр тогтоолоор баталсан.
- Шивээхүрэн боомт: 1992 оны 11 дүгээр сарын 01-нд байгуулагдсан. Хэлэлцээрт байнга ажиллахаар заасан боловч хоёр талын нөхцөл бүрдээгүйгээс 1,3,6,9,12 дугаар сарын 01-20-нд ажилладаг түр ажиллагаатай байгаад 2009 оны 1 дүгээр сараас байнгын ажиллагаатай болсон. Уг боомтыг хөгжүүлэх ерөнхий төлөвлөгөөг Засгийн Газрын 2012 оны 4 дүгээр сарын 04-ний өдрийн 104 дүгээр тогтоолоор баталсан.

Хоёр талын зорчигч ачаа тээврийн түр ажиллагаатай 6 боомт байна.

- Даян, Байтаг, Бургастай боомтууд нь /Хавсралт №1/ хуваарийн дагуу ажиллаж байгаа.
- Ханги боомт: Энэхүү боомт нь хэлэлцээрийн дагуу 3,5,8,11 дүгээр сарын 16-31-ний хооронд нээн ажиллуулахаар хуваарьтай боловч 2010 оноос хуваарийн бус үеэр нээн ажиллуулж байгаа. Тус боомтыг БНХАУ-ын хөрөнгөөр тохижуулах ажил хийсэн бөгөөд төмрийн хүдэр, нүүрс экспортолж байна.
- Баян-Хошуу боомт: Энэхүү боомт нь хэлэлцээрийн дагуу 2,5,8,11 дүгээр сарын 01-20-ний хооронд нээн ажиллуулахаар хуваарьтай боловч “Петро Чайна Дачин-Тамсаг” ХХК-ний үйл ажиллагаа өргөжиж байгаатай холбогдуулан хуваарийн бус үеэр нээн ажиллуулж байгаа. Тус боомтыг БНХАУ-ын хөрөнгөөр тохижуулах ажил хийсэн.
- Хавирга боомт: Хэлэлцээр ёсоор жил бүрийн 1 дүгээр сарын 6-25, 4 дүгээр сарын 1-нээс 10 дугаар сарын 31-нийг дуустал хугацаанд нээн ажиллуулдаг бөгөөд хуваарийн дагуу ажиллаж байна.

1.2. Монгол Улс, ОХУ-ын хилийн боомтууд

Хилийн боомт болон Монгол-Оросын хилийг хялбарчилсан журмаар нэвтрэх тухай Монгол Улсын Засгийн газар, ОХУ-ын Засгийн газар хоорондын 1994 оны хэлэлцээрээр дараах боомтуудыг ажиллуулахаар тохиролцсон. /Хавсралт №2/

Судалгааны эмхтгэл, XIV боть

Олон улсын зорчигч, ачаа тээврийн байнгын ажиллагаатай 6

- Сүхбаатар, Алтанбулаг, Цагааннуур, Эрэнцав, Боршоо, Ханх боомтууд: Тус боомтууд хуваарийн дагуу хэвийн ажиллаж байгаа бөгөөд 2011 оны байдлаар 290468 хүн зорчсон байна.

Хоёр талын зорчигч ачаа тээврийн байнгын ажиллагаатай 7

- Эрэнцав, Арц суурь, Тэс, Бага-Илэнх, Зэлтэр, Агацын гол, Ульхан боомтуудаар 2011 онд 25466 хүн зорчсон байна. Үүнээс Зэлтэр, Агацын гол, Бага-Илэнх боомтууд албан хаагчдын ажиллах нөхцөл, дэд бүтэц бүрдээгүй гэх үндэслэлээр одоогоор ажиллаагүй байна. Бага-Илэнх боомтоор орон нутгийн хүсэлтээр шаардлагатай үед түр хугацаагаар нээн ажиллуулж ирсэн.

Улсын хилийг хялбарчилсан журмаар нэвтрэх түр буюу улирлын ажиллагаатай боомтууд 9

- Хилийн боомт болон Монгол, ОХУ-ын хилийг хялбарчилсан журмаар нэвтрэх тухай 1994 оны хэлэлцээрийн дагуу улсын хилийг хялбарчилсан журмаар нэвтрэх түр буюу улирлын ажиллагаатай Баянзүрх, Хээгт, Шишгэд гол, Бэлдир, Хонгор-Овоо, Цагаан-арал, Хутаг-Өндөр, Хүдэр, Тогтор, Ямалхын гол гэсэн автозамын 9 боомт ажиллуулахаар талууд тохиролцсон. Гэвч хоёр талдаа дэд бүтэц бүрдээгүй, эдийн засаг, аж ахуйн ач холбогдол багатай, нээж ажилуулах тогтоол гараагүйн улмаас ихэнх нь хэлэлцээр байгуулагдсанаас хойш ажилаагүй байна.

Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай хоёр талын авто замын боомтууд 7

- Асгатын гол, Бөхмөрөн, Харигийн гол, Тээл-Хандгайт, Тээл-Торгал, Давст, Тэс авто замын 7 боомт ажиллуулахаар талууд тохиролцсон боловч Асгатын гол, Давст, Тэс боомтууд одоогийн байдлаар ажиллаагүй, Бөхмөрөн, Харигийн гол, Тээл-Хандгайт, Тээл-Торгал боомтуудаар 2011 онд 96 хүн зорчсон байна.

Хоёр. ЕВРОПЫН ХОЛБООНЫ УЛСУУД

2.1. Европ тивийн улс орнуудын хувьд хамтын ажиллагааны хэлбэрүүд

8 хэлбэр байна. Үүнд:

Европын зөвлөлийн бүрэлдэхүүнд нийт 46 улс хамрагддаг байна.

- Европын эдийн засгийн хамтын ажиллагааны бүс /нийгэмлэг/-ийн бүрэлдэхүүнд Хорват, Босни-Герцоговина, Чрна-Гора, Македон, Серби, Албани, Швейцари, Турк, Ватикан, Сан-Марино, Монако, Андорра болон ЗСБНХУ -ын бүрэлдэхүүнд байсан ОХУ, Украин, Беларус, Молдов, Гүрж, Армян, Азербайжан зэрэг улсуудаас бусад Европын зөвлөлийн бүрэлдэхүүнд ордог улсууд ордог байна.
- Европын гаалийн холбооны бүрэлдэхүүнд Дани, Исланд, Лихтенштейн, Швейцари, Хорват, Ватикан, Босни-Герцоговина, Чрна-Гора, Македон, Серби, Албани, Андорра болон ЗСБНХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан ОХУ, Украин, Беларус, Молдов, Гүрж, Армян, Азербайжан зэрэг улсуудаас бусад Европын зөвлөлийн бүрэлдэхүүнд ордог улсууд ордог байна.
- Европын холбооны бүрэлдэхүүнд Хорват, Босни-Герцоговина, Чрна-Гора, Македон, Серби, Албани, Швейцари, Дани, Исланд, Лихтенштейн, Турк, Ватикан, Сан-Марино, Монако, Андорра болон ЗСБНХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан ОХУ, Украин, Беларус, Молдов, Гүрж, Армян, Азербайжан зэрэг улсуудаас бусад Европын зөвлөлийн бүрэлдэхүүнд ордог улсууд ордог байна.
- Еврогийн бүсийн бүрэлдэхүүнд Австри, Испани, Нидерланд, Бельги, Португали, Итали, Герман, Люксембург, Словак, Грек, Мальт, Словени, Франц, Финланд, Эстони, Кипр, Ирланд зэрэг 17 улс багтдаг.

- Шенгений бүсийн бүрэлдэхүүнд Кипр, Болгар, Ирланд, Их Британи, Румынээс бусад Европын эдийн засгийн хамтын ажиллагааны бүсэд хамрагддаг улсууд болон Швейцари ордог.
- Чөлөөт худалдааны Европын нийгэмлэгийн бүрэлдэхүүнд Исланд, Лихтенштейн, Швейцари, Норвеги ордог.
- Еврог гэрээний дагуу гүйлгээнд хэрэглэдэг орнуудад Ватикан, Сан- Марино, Монако хамрагддаг.

Европын эдийн засгийн хамтын нийгэмлэгийг үүсгэн байгуулах үеэс бараа, үйлчилгээ, хөрөнгө оруулалт, хүмүүсийг чөлөөтэй дамжуулан өнгөрүүлэх үндсэн зорилготой нэгдмэл зах зээл гэж мэдэгдэж байв. Бараа, үйлчилгээг чөлөөтэй дамжуулан өнгөрүүлэхийн тулд 1958 онд Гаалийн холбоог байгуулж хэд хэдэн хэлэлцээр байгуулсан байна. Гэвч хүмүүс чөлөөтэй нэвтрэлцэх явдал тодорхой хязгаартай хэвээр үлдэж, хэдийгээр Европын холбооны орнуудын хувьд виз шаардлагагүй байсан ч паспортын хяналт хадгалагдаж, паспорт авах, хилээр нэвтрэхэд цаг алдсаар байв.

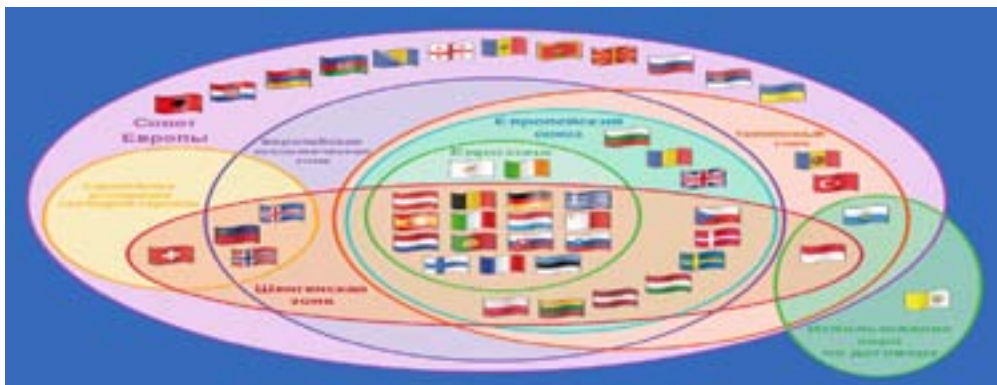
Хилийн хяналтаас аажмаар татгалзах тухай хэлэлцээрийг Бельги, Люксембург, Нидерланд, Франц, ХБНГУ -ын хооронд 1985 оны YI сарын 14 -нд Люксембург, Франц, ХБНГУ -ын хилийн заагт орших Шенген тосгоны ойролцоох эрэгт “Принцесса Мари - Астрид” хөлөг онгоцон дээр байгуулжээ.

1992 оны XII сарын 31 -ний дотор Европын нэгдсэн зах зээлийг байгуулах зорилгоор 1986 онд Европын нэгдсэн актыг батлан гаргажээ. Үүгээр Европын холбоог үүсгэн байгуулах гэрээг боловсруулж эхэлсэн байна. Энэхүү гэрээгээр Европын холбооны иргэншлийн тухай ойлголтыг баталгаажуулж, Европын холбооны иргэд Европын нутаг дэвсгэрт чөлөөтэй зорчих эрхийг олгожээ.

Европын улс орнуудын хүн амын хөдөлгөөн өсөхийн хэрээр Европын холбооны дотоодын хилийн дэглэмээс аажмаар бүрэн таталзах асуудал тавигдсан. 1990 онд Шенгений хэлэлцээрийг хэрэгжүүлэх тухай конвенцид дээр дурдсан 5 улс гарын үсэг зурсан байна. Энэхүү конвенци нь паспортын байнгын хяналт, энгийн паспорт эзэмшигчдийн визийн нэгдсэн журмыг халах, цагдаа, шүүхийн хамтын ажиллагааг тогтоох асуудлыг тусгасан байна. Хэлэлцээр 1995 оноос дээр дурдсан 5 улсаас гадна Испани, Португали зэрэг 7 улсын хэмжээнд хэрэгжиж эхэлжээ.

1999 оны 5 -р сарын 1 -нээс Европын холбооны гэрээнд өөрчлөлт оруулсан Амстрдамын гэрээ хүчин төгөлдөр болсон байна. Шинэчлэгдсэн гэрээний Y хэсэг, Шенгений хэлэлцээрийг дагаж мөрдөж эхлэх тухай конвенцийн заалтын дагуу Европын холбооны хууль тогтоомжийг оруулж өгсөн байна. Европын хууль тогтоомжийн холбогдох хэсэг нь Шенгений хэлэлцээрийг орлох бөгөөд тэдгээрийг Шенгений хууль тогтоомж гэж нэрлэх болжээ.

Европын холбоонд шинээр элсэгч улсууд Шенгений хэлэлцээрт гарын үсэг зурахгүй харин Европын холбоонд элсэн орохын тулд Европын холбооны хууль тогтоомжийн нэг хэсэг болох Шенгений дүрэм журмыг биелүүлэх үүрэг хүлээж, тэдгээрийг бүхэлд нь хүлээн авах ёстой. Шенгений хууль тогтоомжид өөрчлөлт оруулахдаа уг хэлэлцээрт заасан нөхцлийн дагуу бус, Европийн холбооны хууль тогтоох дэг журмыг баримтална.

Европын хамтын ажиллагааны гэрээ болон байгууллагууд дахь улс орнуудын хамаарал**2.2.Европын холбоонд нэгдэхгүй байх, тодорхой хязгаартай нэгдэх**

Их Британи, Ирланд Европын холбоонд нэгдэхдээ Европын холбооны гадаад бодлого, аюулгүй байдлын асуудалтай холбоотой ерөнхий бодлогод оролцохгүй байхаар зориуд тэмдэглэсэн учраас Шенгений хууль тогтоомжийн нэлээд хэсгийг хэрэгжүүлдэггүйн дотор өөрсдийн гадаад хил дээр паспортын хяналтыг хадгалж, бие даасан визийн бодлого хэрэгжүүлдэг байна.

Их Британи Шенгений хууль тогтоомжид нэгдэхгүй байгаагаа арлын орнуудын паспортын хяналт нь эх газрын хил бүхий орнуудад илүү тохиромжтой цагдаагийн бүртгэл, хувь хүний баримт бичгээс албан бус цагаачлалтай тэмцэх илүү үр дүнтэй, хүндрүүлсэн арга хэрэгсэл болж чадна гэж тайлбарладаг. Ирланд улс энэ бодлогыг хуваалцдаггүй ч өөрийн хувьд илүү чухал гэж үзэж, Их Британитай чөлөөт хилийн дэглэмтэй хэвээр үлдэх үүднээс эдгээр хууль тогтоомжид нэгдэхгүй байх нь дээр гэж үздэг. Ирланд улс Шенгений хууль тогтоомжид нэгдэхгүй байгаа нь Их Британиас хамаарч байгаа болохоор хэзээ нэгэнтээ Их британи Шенгений хууль тогтоомжид нэгдэх аваас Ирланд улс ч нэгдэх шаардлагатай болно.

Их Британи Европын зөвлөлд элсэх хүсэлт 1999 онд гаргахдаа, Шенгений хууль тогтоомжийн цагдаа, шүүхийн хамтын ажиллагаатай холбоо бүхий заалтад хэлбэрийн төдий оролцох боломжийг тооцсон байна. 2000 онд энэхүү хүсэлтийг авч хэлэлцэж зөвшөөрсөн бол 2005 оны 1 дүгээр сарын 1 -нээс хүчин төгөлдөр мөрдөж эхэлжээ. Энэ хамтын ажиллагаа Гибралтарын хувьд хүчинтэй ч далай чанадын бусад титмийн доорх /Хамтын нийгэмлэгт багтах/ нутаг дэвсгэр, цэргийн бие даасан баазуудын хувьд үйлчилдэггүй байна.

Ирланд ийм хүсэлтээ 2002 онд гаргаж тэр дор нь шийдвэрлэсэн ч одоо хүртэл хүчин төгөлдөр мөрдөөгүй байна.

Европын холбоонд хэсэгчлэн нэгдэх

Аливаа улс Европын холбоонд элсэхдээ үндэсний хууль тогтоомжоо Шенгений хууль тогтоомжид нийцүүлэх үүрэг хүлээдэг. Гэхдээ Шенгений хууль тогтоомжийг бүрэн хэрэгжүүлэхэд юуны түрүүнд холбооны гадаад хилийг бэхжүүлэх чиглэлээр олон төрлийн практик арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх шаардлагатай болдог. Үүнээс улбаалан Европын холбооны зарим гишүүн улс Шенгений хууль тогтоомжийг бүрэн хэрэгжүүлэхгүй байна. Үүнд:

- Болгар
- Кипр
- Румын

Эдгээр улсуудын хил дээр урьдын адил гааль, паспортын шалгалт хийгдэж байгаа ба харин тэдний олгодог богино хугацааны /С ангиллын/ виз нь шенгений визэд хамаарахгүй, зөвхөн эдгээр улсуудад зорчих эрхийг олгодог.

Европын холбоонд бүрэн нэгдэх

Европын холбооны ихэнх гишүүн-орнууд Шенгений хууль тогтоомжид бүрэн нэгдсэн байна. Үүнд:

• Австри	• Дани	• Люксембург	• Словак	• Швед
• Бельги	• Испани	• Мальта	• Словени	• Эстони
• Унгар	• Итали	• Нидерланд	• Финланд	
• Герман	• Латви	• Польш	• Франц	
• Грек	• Литви	• Португали	• Чех	

Дани Улс 1997 оны Амстрдамын гэрээнд хавсаргасан Шенгений протоколоор Амстрдамын гэрээнд гарын үсэг зурах үед олгогдсон эрх хэмжээнээс илүү шенгений хамтын ажиллагаанд оролцохгүй байх онцгой эрх хэмжээг эдэлдэг. Түүнээс гадна Европын холбооны өргөтгөсөн гадаад хамтын ажиллагааны механизмаар дамжин Шенгений хууль тогтоомжид нэгдсэн, Европын холбооны гишүүн бус Европын эдийн засгийн бүс /Европын чөлөөт худалдааны ассоциаци/ -ийн гишүүн дор дурдсан орнууд Шенгений хууль тогтоомжийг бүхэлд ашиглах эрхтэй байдаг.

- Исланд
- Лихтенштейн
- Норвеги
- Швейцари

Эдгээр улсуудын хоорондын хил дээр байнгын паспортын хяналт тавьдаггүй /энэ нь тодорхой үеийг сонгож хяналт явуулахыг хориглохгүй/. Эдгээр улсуудаас олгосон богино хугацаатай /С ангиллын/ виз нь шенгенийхэд тооцогдож, Шенгений бүсэд чөлөөтэй зорчих эрхийг олгодог. Лихтенштейн, Швейцари Гаалийн хамтарсан холбоонд хэвээр үлдсэн ч Европын холбооны гаалийн холбоонд хамрагддаггүй учраас тэдгээрийн хил дээр Европын холбооны бусад орнуудын хувьд гаалийн хяналт явуулдаг байна. Энэ нь Шенгений дүрэм, дэг журам Европын холбооны хууль тогтоох үйл явцын хүрээнд боловсруулагдаж, өөрчлөлт орж байдагтай холбоотой байдаг тул эдгээр улсуудын зүгээс уг үйл явцад оролцох боломж туйлын хязгаарлагдмал, үнэндээ Европын холбооноос боловруулсан нөхцлүүдийг эсвэл хүлээн зөвшөөрөх, эсвэл хамтын ажиллагаагаа зогсоход хүрдэг.

Жижиг улсуудын эрх хэмжээ

Ватикан, Монако, Сан - Марино

Европын холбооны гишүүн бус жижиг улсууд Шенгений хууль тогтоомжид нэгдэхгүй бол бүрэн нэгдсэн оролцогч улсуудын талаас хилийн хамгаалалтгүй хамгаалалтгүй үлддэг байна: Ватикан и Сан-Марино Улсууд нь Италийн нутаг дэвсгэрийг алгасаж нэвтрэх агаарын болоод усан боомтгүй

- Монако усан боомттой ч хилийн хяналтын үйлчилгээг Францын зүгээс гүйцэтгэдэг учраас түүгээр нэвтэрсэн бол Францад нэвтэрснээр тооцогддог.

Франц, Монакогийн хооронд гадаад харилцаанд Монакогийн сонирхлыг франц хамгаалсан хэлбэрийн төдийн гэрээтэй учраас Монакогийн Де-юре эрх хэмжээ нь Ватикан, Сан-Мариногийнхаас ялгаатай юм. Гэхдээ улс төрийн талаас нь авч үзвэл эдгээр гурван улс бараг адилхан эрх хэмжээтэй, тэд гаднаас ирэгчдийн хувьд визийн тусгайлсан бодлого баримталдаггүй учраас тэдний иргэд, байнгын оршин суугчид нь Европын холбоо, Европын эдийн засгийн бүсийн нутаг дэвсгэрт чөлөөтэй орших эрхтэй. Итали, Францын талаас эдгээр улсуудад нэвтрэх нь Итали, Францаас гарсанд тооцогддоггүй. Ийм болохоор тэдгээрийн нутаг дэвсгэрт нэвтрэх нь де-факто Шенгений бүсэд нэвтрэх байгаатай агаар нэгэн юм.

Ватикан тухайлбал, Шенгений мэдээллийн системд нэвтрэх асуудлаар Европын холбооны Шенгений үйл ажиллагаанд шууд оролцох хүсэлтээ илэрхийлдэг. Сан-Маринод зорчигчдын хүсэлтээр Улсын аялал жуулчлалын албанаас 5 еврогоор паспортод нь тогтсон загвар бүхий, улсын нэр, төрийн сүлд, олгож байгаа байгууллагын нэр, *Vsito turista* буюу *San Marino General Trips* /англиар/ гэсэн бичвэр бүхий жуулчлалын виз дарж өгдөг байна.

Андорра Улсад Франц, Испаниар дамжихгүйгээр түүний нутаг дэвсгэрт нэвтрэх усан болоод агаарын боомт байдаггүй. Гэхдээ бүх хилийн дагуу хяналтгүй байдаг ч түүний нутаг дэвсгэр Шенгений нутаг дэвсгэрт хамаардаггүй. Андоррагийн нутаг дэвсгэрт нэвтрэх нь Франц, Испаний нутаг дэвсгэрээс болон Шенгений нутаг дэвсгэрээс гарсанд тооцогддог. Өөрийн газар зүйн байршлаас хамааран аль ч улсын иргэдээс виз шаарддаггүй. Мөн Европын холбооны иргэдийг паспортаар болон үндэсний иргэний үнэмлэхээр хил нэвтрүүлдэг байна.

2.3 Европын холбоонд үл хамаарах

Шенгений хууль тогтоомжид нэгдсэн улсуудын зарим нутаг дэвсгэрт тэдгээр хууль тогтоомж бүхэлдээ болон зарим зүйл заалтыг хэрэглэдэггүй. Ихэнх тохиолдолд Европын холбооны улсуудын харьяа алслагдсан нутаг дэвсгэр Шенгений хууль тогтоомжид үл хамаардаг. Эдгээр нутаг дэвсгэрийнхэн газарзүйн байршлаас хамаарч Европод нэвтрэхэд паспортын болон гаалийн хяналтгүй, шууд нэвтрэхэд хүндрэлтэй байдаг байна. Түүнчлэн тэдэнд өөрийн хил залгаа хөршүүдтэй харилцах шаардлагатай байдаг нь эдгээр нутаг дэвсгэр Шенгений бүсийн нэг хэсэг болоход хүндрэл учруулдаг байна.

Нэлээд тохиолдолд Шенгенд үл хамаарах шалтгаан нь Европын холбооны нутаг дэвсгэрт нэвтрэхэд виз шаарддаг үндэстний төлөөлөл байдагтай холбоотой байдаг. Швейцарыг Европын Шенгений бүсэд нэгдэх хүртэл түүний нутаг дэвсгэрт орших Германы дээд Рейний Бюзинген, Италийн Кампионе -д Итали Шенгений бүсэд үл хамаарч байжээ. Эдгээр нутаг дэвсгэрүүд одоо Швейцаритай гаалийн холбоонд нэгдсэн хэвээр байдаг.

Дани

Гренланд, Фарерийн арлууд Европын холбоо, Шенгений бүсэд аль алинд нь ч хамаардаггүй. Гэхдээ Фарерийн арууд Умардын паспортын холбоонд ордог. Энэ холбооны гишүүн орны иргэд Фарерийн арлуудад нэвтрэхдээ өөрийг нь илэрхийлэх аль нэг баримт бичиг/жолооны үнэмлэх/-ийг хөлөг онгоц болон агаарын хөлөгт орохдоо үзүүлдэг байна. Э нэхүү эрхийг гуравдагч улсууд түүний дотор паспорт, биеийн байцаалтаа шалгуулах журам бүхий Европын холбооны гишүүн орнуудын иргэд эдэлдэггүй. Шенгений болон бүр Даниас олгосон богино хугацаатай виз Гренланд, Фарерийн арлуудад хүчингүй байдаг.

Испани

Африкийн хойд хэсэгт хуурай газраар Марокко улсаар хүрээлэгдсэн Испаний Сеута,

Мелилья хотуудад Шенгений хэлэлцээрт нэгдэхээс өмнө ч Тетуан, Надор бүсэд амьдардаг Мароккийн харьяатуудыг визгүйгээр нэвтрүүлдэг байжээ. Түүнчлэн бусад мужийн Мароккийн харьяатуудыг ч зөвхөн Мелилья, Сеутад хүчинтэй хялбаршуулсан тусгай виз олгодог.

Шенгений виз нь Сеута, Мелилья хотод Испаний Европын хэсгээс болон Шенгений бүсийн бусад орнуудаас нэвтрэхэд хүчинтэй бөгөөд паспортын хяналтгүй байдаг. Харин эдгээр хотуудаас буцаад гарахад байнгын паспортын хяналттай байдаг.

Нидерланд

Нидерландын Вант Улсад харьяалагддаг Европ хилийн гадна орших нутаг дэвсгэрүүд нь нутаг дэвсгэрийн алслагдмал байдлаас хамаарч Европын холбоо, Шенгений бүсийн аль алиных нь бүрэлдэхүүнд хамаардаггүй. Эдгээр нутаг дэвсгэрийн хувьд визийн тусгайлсан журам мөрддөг. Гэхдээ Шенгений бүр Нидерландаас олгосон богино хугацаатай виз эдгээр нутаг дэвсгэрт нэврэх эрх олгодоггүй. Нидерландын төлөөлөгчийн газраас далайн чанад дахь эдгээр нутаг дэвсгэрт алинд нь ч нэвтрэх тусгай виз олгодог.

Гэгээн Мартиний арал дээр орших Нидерландын бүрэлдэхүүний Синт-Мартиний өөртөө засах улс, Францын далай чанад дах Сен-Мартений нийгэмлэг хоорондоо хилийн шалгалтгүй зорчдог байна. Ийм учраас Синт-Мартинд зорчихдоо Сен-Мартенд олгосон Францын визээр, эсвэл эсрэгээр нь зорчих эрхтэй байна.

Норвеги

Шпицберген Норвегийн харьяалалд орох асуудлыг Шпицбергийн гэрээгээр тогтоосон бөгөөд энэхүү гэрээнд нэгдэж гарын үсэг зурсан бүх үндэстнүүдийн төлөөлөгчдөөс тэдгээр бүлэг арлуудад чөлөөтэй суурьших, эдийн засгийн эрх чөлөөг хангах үүргийг Норвеги хүлээжээ. Үүний улмаас Шпицберген Шенгений бүсэд ордоггүй /Норвегийг тойрч тэдэнд нэвтрэх нь хүндрэлтэй/, Европын эдийн засгийн бүсэд ч бас ордоггүй. Хэдийгээр Шпицберген, Ян-Майен ихэнхдээ нэг бүхэл бүтэнд тооцогддог ч Шпицбергений визгүй нэвтрэх журам Ян-Майенд хамаардаггүй.

Франц

Францын далай чанад дахь Европын холбоонд ордог, ордоггүй нутаг дэвсгэрүүд нь Европоос алслагдсан байдлаасаа хамаарч Шенгений хууль тогтоомжид захирагддаггүй. Эдгээр нутаг дэвсгэрийн хувьд визгүй зорчих дэглэм нь тусгай журмаар ихэнхдээ үндэстнүүдийн төлөөллийн жагсаалтаар Европын холбооноос илүү өргөн хүрээнд зохицуулагддаг.

Шенгений богино хугацаатай визийг Францаас олгосон байсан ч эдгээр нутаг дэвсгэрт нэвтрэхэд хүчингүй байдаг. Францын төлөөлөгчийн газраас далайн чанад дахь нутаг дэвсгэрт нэвтрэхээр олгосон тусгай виз нь Францын далайн чанад дахь аль ч нутаг дэсгэрт нэвтрэх эрх олгодог.

2.4. Шенгений бүс

Шенгений хууль тогтоомжийг Де-факто бүрэн хэрэглэдэг улсуудын нутаг дэвсгэрээс үл хамаарах хэсгийн нутаг дэвсгэрийг нь хассан нийт нутаг дэвсгэрийг Шенгений бүс гэх бөгөөд өөрөөр хэлбэл хүмүүс ямар ч саадгүй, чөлөөтэй, паспортын байнгын хяналтгүйгээр нэвтрэлцэх орон зай юм. Европын холбооны хууль тогтоомжийн дагуу улс орнуудын бие биетэйгээ хиллэдэг аль ч улсын дотоод хилийн хаагуур ч /зөвхөн хилийн заасан боомтоор бус/ чөлөөтэй нэвтрэх боломжтой байдаг.

2.5. Визийн ангилал

“А” ангилал.

Агаарын тээврийн виз нь гишүүн орнуудаар зөвхөн дамжин өнгөрөх эрх олгохоос дотор нь зорчих эрх олгодоггүй. Энэ төрлийн визийг Афганистан, Бангладеш, Гана, Ирак, Иран, Ардилсан Конго, Нигерия, Пакистан, Сомали, Шри-Ланка, Эритрей, Этиопи зэрэг улсын иргэд заавал авсан байхыг шаарддаг. Оролцогч улсууд зарим орны хувьд энэ ангиллын визийг шаардах эрхтэй байдаг. Тухайлбал Азербайжан, Армян, Беларусь, Гүрж, Молдов, Египет, Туркээс шууд нислэгээр Францын олон улсын онгоц буудлаар дамин өнгөрч байгаа ОХУ-ын иргэд ийм визтэй байхыг шаарддаг.

“В” ангилал.

Дамжин өнгөрөх виз нь гишүүн аль нэг орны нутгаар дамжин гуравдагч улс руу нэг, хоёр удаа, онцгой тохиолдолд хэд хэдэн удаа нэвтрэхэд хүчинтэй бөгөөд хугацаа нь 5 хоногоос илүүгүй байна. Энэ төрлийн визийг Шенгений хууль тогтоомжийн оролцогч орнуудад визгүй зорчих эрхтэй улс орны иргэдэд олгогдоно. 2010 оны IY сарын 5-наас “В” ангиллын визийг Шенгений бүсийн тухайд олгогдохгүй болсон ч түүнд үл хамаардаг улс, нутаг дэвсгэрийн хувьд урьдын адил олгож байна.

“С” ангилал.

Шенгений хууль тогтоомжид нэгдсэн оролцогч орнуудын бүхий л нутаг дэвсгэрт хагас жил тутамд 3 сарын хугацаатай нэг болон хэд хэдэн удаа орж гарах эрх бүхий богино хугацаатай виз юм. Энэ төрлийн визийг Шенгений хууль тогтоомжид оролцогч орнуудын нутаг дэвсгэрт визгүй зорчих эрх бүхий улсын иргэнд олгогдоно. Шенгений хууль тогтоомжийг бүрэн хэрэглэдэг /LTV визээс бусад/ аль ч улсаас олгосон энэ ангиллын виз нь Шенгений бүсэд бүхэлд нь зорчих эрх олгодог. Шенгений хууль тогтоомжийг хэсэгчлэн хэрэглэдэг улсаас олгосон “С” ангиллын визээр зөвхөн тэр улсын нутаг дэсгэрт нэвтрэх, тэр улсад зорчих эрх олгодог байна. 2010 оны IY сарын 5-наас Шенгений бүсийн орнуудаас дамжин өнгөрөх зорчигчдод олгодог болжээ.

“D” ангиллын виз.

- 90-ээс дээш хоногийн хугацаатай үндэсний виз. Үндэсний виз болохын хувьд улс бүр өөрийн дотоодын хууль тогтоомжийн дагуу олгоно. 2010 оны IY сарын 5-наас Шенгений хууль тогтоомжийг бүрэн хэрэгжүүлдэг улсаас олгосон “D” ангиллын виз нь түүнийг олгосон улсын нутаг дэвсгэрт амьдрах эрх олгохоос гадна Шенгений бүсэд хагас жил тутамд 90 хүртэл хоногийн хугацаагаар аялах эрхийг давхар олгодог бөгөөд үүгээрээ өмнө байсан C+D гэсэн нийлмэл ангиллын визийг хүчингүй болгосон байна.
- FMD, FRTD. FTD- авто замын хялбаршуулсан, FRTD- төмөр замын дамжин өнгөрөх баримт бичиг. ОХУ-ын нутаг дэвсгэрээс Калининградын хооронд зорчиход олгодог тусгай ангиллын виз юм.

Хүмүүнлэгийн чанартай онцгой тохиолдолд Шенгений хууль тогтоомжийг бүрэн хэрэгжүүлдэг улс ч зөвхөн өөрийн нутаг дэвсгэрт хүчинтэй, Шенгений нутаг дэвсгэрт зорчих эрхгүй “С” ангиллын визийг олгох тохиолдол байдаг. Ийм төрлийн визийг **LTV / limited territorial validity/** гэж тэмдэглэдэг байна.

***

Хавсралт 1

Монгол Улс, БНХАУ -ын хилийн боомтуудын байршил, ангилал

№	Харьяа газар, хороодын нэрс	Боомтын нэр	Боомтын төрөл ангилал	Байршил	Ажиллах хуваарь (Жил бүрийн)	Тайлбар
Нэг. Олон Улсын зорчигч, ачаа тээврийн, боомтууд						
1.	Замын Үүд дэх гаалийн газар	Замын Үүд	Олон улсын шинжтэй, байнгын	Дорноговь аймаг, Замын Үүд сум	Авто замын боомт УБ цагаар 08-18цаг, хятадын цагаар 09-19 цагт	өдөр бүр 9-18 цаг
2.	Замын Үүд дэх гаалийн газар	Замын Үүд	Олон улсын шинжтэй, байнгын	Дорноговь аймаг, Замын Үүд сум	Төмөр замын боомт 24 цагаар	өдөр бүр 9-18 цаг
3.	Ховд аймаг дахь гаалийн газар	Булган	Олон улсын шинжтэй, байнгын	Ховд аймаг, Булган сум	04 сараас 12 сар 15-наас 30	2008 оны 01 дүгээр сараас байнгын ажиллагаатай болсон.
4.	Бичигт дэх ГХ	Бичигт	Олон улсын, байнгын	Сүхбаатар аймаг, Эрдэнэцагаан сум		Хэлэлцээрээр байнгын ажиллагаатай болсохоор тохиролцсон боловч олон улсын зэрэглэлээр ажиллуулахад талаар эцэслэн шийдвэрлэгдээгүй.
5.	Дорнод аймаг дахь ГГ Сүмбэр дэх гаалийн салбар	Сүмбэр	Олон улсын шинжтэй, түр	Дорнод аймаг, Халх гол сум	06.11-нээс 06.30 07.16-нээс 07.30 8.16-нээс 9.25	Боомтын цогцолборын дэд бүтцийн ажил бүрэн дуусаагүй. Ажилаагүй.
2. Хоёр талын зорчигч, ачаа тээврийн байнгын ажиллагаатай боомтууд						
1.	Өмнөговь аймгийн Шивээхүрэн дэх ГХ	Шивээхүрэн	2 талын, байнгын	Өмнөговь аймаг, Гурвантэс сум	/Энэхүү хоёр боомт хоёр талын хууль ёсны баяр, баяр амралтын өдрүүдэд хаах бөгөөд үдийн цайны цаг нь 12-14 цагийн хооронд байна./	
2.	Өмнөговь аймгийн Гашуунсухайт дахь ГХ	Гашуунсухайт	2 талын, байнгын	Өмнөговь аймаг, Ханбогд сум		
3. Хоёр талын зорчигч, ачаа тээврийн түр ажиллагаатай боомтууд						
1.	Баян-Өлгий аймаг дахь гаалийн газар	Даян	2 талын, түр	Баян-Өлгий аймаг, Сагсай сум	06. 21-ээс 07. 05 08. 01-ээс 08. 20 09. 01-ээс 09. 15	өдөр бүр 10-17 цаг
2.	Ховд аймаг дахь гаалийн газар	Байтаг	2 талын, түр	Ховд аймаг,Булган сум	03.16-наас 03.30 05.16-наас 05.30 09.16-наас 09.30	өдөр бүр 9-18 цаг

Судалгааны эмхтгэл, XIV боть

3.	Говь-Алтай ай- маг дахь гаалийн хороо	Бургастай	2 талын, түр	ГовьАлтай ай- маг, Алтай сум	2,4,6,8,10,12 сард 11- аас 30-ны өдрүүдэд	өдөр бүр 9-18 цаг
4.	Дорнод аймаг дахь ГГ Хавирга дахь гаалийн салбар	Хавирга	2 талын, түр	Дорнод аймаг Чойбалсан сум	01.01-01.25 04.01-10.31	өдөр бүр 8-18 цаг
5.	Дорнод аймаг дахь ГГ Ба- янхошуу дахь гаалийн салбар	Баянхошуу	2 талын, түр	Дорнод аймаг, Халх гол сум	02.01-нээс 02.15 05.01-нээс 05.15 08.01-нээс 08.15 11.01-нээс 11.15	
6.	Сайншанд дахь ГХ	Ханги	2 талын, түр	Дорноговь айм- гийн Хатанбулаг сум	03.16-наас 03.30 05.16-наас 05.30 08.16-наас 08.30 11.16-наас 11.30	Даваа-Бямба гаригт хэлэлцээрт заасан нэг өдрийн ажлын цагийн хуваарийн дагуу ажиллуулаха- ар шийдвэрлэсэн.

Хавсралт 2

Монгол Улс, ОХУ-ын хилийн боомтуудын байршил, ангилал

№	Харьяа газар, хороодын нэрс	Боомтын нэр	Боомтын төрөл ангилал	Байршил	Ажиллах хуваарь (Жил бүрийн)	Тайлбар
Нэг. Олон Улсын зорчигч, ачаа тээврийн, боомтууд						
1.	Сэлэнгэ аймаг дахь ГГ	Сүхбаатар	Олон улсын шинжтэй, байн- гын	Сэлэнгэ аймаг Сүхбаатар сум	24 цагаар	
2.	Сэлэнгэ аймаг дахь ГГ, Ал- танбулаг дахь гаалийн салбар	Алтанбулаг	Олон улсын шинжтэй, байн- гын	Сэлэнгэ аймаг Алтанбулаг сум	өдөр бүр 09-18 цаг	
3.	Баян-Өлгий аймаг дахь ГГ, Цагааннуур дахь гаалийн салбар	Цагааннуур	Олон улсын шинжтэй, байн- гын	Баян-Өлгий айм- гийн Цагааннуур сум	өдөр бүр 9-18 цаг Бямба, Ням гаригт 09-15	
4.	Дорнод аймаг дахь ГГ, Эрэ- энцав дахь гаалийн салбар	Эрэнцав авто зам	Олон улсын шинжтэй, байн- гын	Дорнод аймаг Чулуунхороот сум	Даваа-Бямба 09-18 цаг Ням: амарна	
5.	Увс аймаг дахь гаалийн хороо, Боршоо дахь гаалийн салбар	Боршоо	Олон улсын шинжтэй, байн- гын	Увс аймгийн Давст сум	Өдөр бүр 08- 17 цаг Ням: Амарна.	

6.	Хөвсгөл аймаг дахь гаалийн хороо	Ханх	Олон улсын шинжтэй, байнгын	Хөвсгөл аймаг, Ханх сум	Даваа-Баасан 09-18 цаг Бямба,Ням: амарна	
2. Хоёр талын зорчигч, ачаа тээврийн байнгын ажиллагаатай боомтууд						
1.	Дорнод аймаг дахь ГТ, Эрэнцав дахь гаалийн салбар	Эрэнцав төмөр зам	2 талын, байнгын	Дорнод аймаг Чулуунхороот сум	Галт тэрэгний цагийн хуваарийн дагуу ажиллана.	2011 оны байдлаар 5613 хүн зорчсон
2.	Завхан аймгийн Арц суур дахь ГХ	Арцсуурь	2 талын, байнгын	Завхан аймгийн Тэс сум	Өдөр бүр 08-17 цаг Ням: Амарна	2011 оны байдлаар 17321 хүн зорчсон
3.	Увс аймаг дахь гаалийн хороо Тэс дэх гаалийн салбар	Тэс авто замын	2 талын, байнгын	Увс аймгийн Тэс сум	Өдөр бүр 08-17 цаг Ням: Амарна	2011 оны байдлаар 1055 хүн зорчсон
4.	Орхон аймаг дахь ГХ	Бага илэнх /Тэшиг/ Авто замын	2 талын, байнгын	Булган аймгийн Тэшиг сум	-	Одоогоор ажиллаагүй, 2009 ОХУ руу амьд үхэр экспортлосон
5.	Сэлэнгэ аймаг дахь ГТ	Зэлтэр Авто замын	2 талын, байнгын	Сэлэнгэ аймаг, Түшиг сум	-	Сүүлийн 3 жил ажиллаагүй.
6.	Хэнтий аймаг дахь ГТ, Дадал дахь гаалийн салбар	Агацын гол Авто замын	2 талын, байнгын	Хэнтий аймаг Дадал сум	-	Ажилаагүй.
7.	Дорнод аймгийн ГТ, Баян-Уул сумын гаалийн салбар	Ульхан-Дээд Авто замын	2 талын, байнгын	Дорнод аймаг Баян-Уул сум	-	2011 онд 1477 хүн зорчсон.
3. Улсын хилийн хялбарчилсан журмаар нэвтрэх түр буюу улирлын ажиллагаатай боомтууд						

Судалгааны эмхтгэл, XIV боть

1.	-	Баянзүрх Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	Монгол-ОХУ-ын хилийг хялбаршу- улсан журмаар нэвтрэх тухай Монгол Улсын Засгийн газар хоо- рондын 1994 оны 8 дугаар сарын 10-ны өдрийн хэлэлцээ- рийн дагуу улсын хилийн хялбар- чилсан журмаар нэвтрэх түр буюу улирлын ажил- лагаатай 9 боомт ажиллуулахаар то- хиролцсон боловч хоёр тал дэд бүтэц бүрдээгүй эдийн засаг, аж ахуйн ач холбогдол багатай, нээж ажиллуу- лах шаардлага гараагүй учраас эдгээр боомтын ихэнх нь хэлэлцээр байгуулагдсанаас хойш ажиллаагүй
2.	-	Хээгт Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	
3.	-	Шишгэд гол Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	
4.	-	Хонгор овоо Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	
5.	-	Цагаан арал Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	
6.	-	Хутаг-Өндөр Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	
7.	-	Хүдэр Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	
8.	-	Тогтор Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	
9.	-	Ямалхын гол Авто замын	Түр буюу улир- лын ажиллагаа- атай	-	-	
4.Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай хоёр талын авто замын боомтууд						
1.	Баян-Өлгий аймгийн ГГ	Асгатын гол Авто замын	Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай	Баян-Өлгий аймаг Ногооннуур сум	-	Сүүлийн 3 жил зорчих хөдөлгөөн хийгдээгүй
2.	Увс аймгийн ГГ	Бөхмөрөн Авто замын	Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум	-	ОХУ-ын Тыва Улсын Хандгайт, Мугур-Аксы, Кызылхая тосгоны иргэдийг Бөхмөрөн сумын нутгаар дамжин өнгөрүүлэх зориулалттай.
3.	Увс аймгийн хилийн хоро- оны Сагилын застав	Харигийн гол Авто замын	Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай	Увс аймаг Сагил сум	-	2011 онд 96 хүн зорчсон.
4.	Увс аймгийн хилийн хоро- оны Давстын сумангийн харуул	Тээл Авто замын	Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай	Увс аймаг Давст сум	-	Мэдээлэлгүй
5.	Увс аймгийн хилийн хоро- оны Давстын сумангийн харуул	Тээл Авто замын	Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай	Увс аймаг Давст сум	-	Мэдээлэлгүй.

6.	Увс аймгийн ГГ	Давст Авто замын	Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай	Увс аймаг Давст сум	-	Зөвхөн хүйтний улиралд ажиллу- улах боломжтой. Хэлэлцээр байгу- улагдсанаас хойш ажиллуулах шаард- лага гараагүй.
7.	Увс аймгийн ГГ	Тэс Авто замын	Дамжин өнгөрөх зориулалттай түр ажиллагаатай	Увс аймаг Тэс сум	-	Зөвхөн хүйтний улиралд ажиллу- улах боломжтой. Хэлэлцээр байгу- улагдсанаас хойш ажиллуулах шаард- лага гараагүй.

* * *

Хавсралт 3

Европын холбооны улсуудын хэмжээнд мөрдөгдөж байгаа хууль тогтоомж

1. Улс орнуудын хилээр хүмүүс нэврэх журмын тухай Европын холбооны хууль тогтоомж
2. Шенгений орон зайн улс орнуудын дотоод хилээр болон Европын холбооны гишүүн улсуудын хооронд хилээр нэврэх журам
3. Европын холбооны гишүүн улсууд болон Шенгений орон зайн хилийн гаднах гуравдагч улсуудын хооронд хилээр нэвтрэх журам
4. Гуравдагч орнуудын иргэдийг Шенгений орон зайд нэвтрүүлэхээс татгалзах тухай
5. Европын холбооны гишүүн орнуудын хилийг зөрчсөний эрх зүйн үр дагаврын тухай
6. Шенгений орон зайн гадаад хилийн хуурай замын хилийн бичил хөдөлгөөний эрх зүйн дэглэмийн онцлогийн тухай
7. Визийн мэдээллийн систем, Европын холбооны гишүүн улсуудын хилээр хүмүүс нэвтрүүлэх тухай хууль тогтоомжийн шинэчлэл:
  - Хүмүүс хилээр нэвтрэх дэглэм/Шенгений хилийн тухай хууль/-ийн тухай хамтын нийгэмлэгийн хуулиар тогтоосон Европарламент, Европын зөвлөлийн 2006 оны III сарын 15-ны Дэг (EU)№ 562/2006
  - Гишүүн орнуудын гадаад хуурай замын хилийн бичил хөдөлгөөнтэй холбогдох дүрмийг тогтоох, Шенгений конвенцийн заалтыг өөрчлөх тухай Европарламент, Европын зөвлөлийн. 2006 оны XII сарын 20-ны Дэг (EU) №1931/2006
  - Шенгений мэдээллийн систем /SIS II/-ийн хоёр дахь үе шатыг үүсгэн байгуулж ажиллуулах, ашиглах тухай Европарламент, Европын зөвлөлийн 2006 оны XII сарын 20-ны Дэг (EU)№ 1987/2006
  - Визийн /визийн кодекс/ тухай хамтын нийгэмлэгийн хуулиар тогтоосон Европарламент, Европын зөвлөлийн 2009 оны YI сарын 13-ны Дэг (EU) № 810/2009
  - Европын эдийн засгий холбооны (EEU) № 1612/68 Дэгд өөрчлөлт оруулах, 64/221(EEU), 68/360(EEU), 75/35(EEU), 90/364(EEU), 90/365(EEU), 93/96(EEU) тоот удирдамжийг хүчингүй болгож, Гишүүн орнуудын нутаг дэвсгэрт холбооны иргэд, тэдгээрийн гэр бүлийн гишүүдийн чөлөөтэй амьдрах, зорчих эрхийн тухай Европарламент, Европын зөвлөлийн 2004 оны IY сарын 29-ний Удирдамж 2004/38 (EU)
  - Гишүүн орнуудад гуравдагч орнуудаас хууль бусаар орж ирсэн иргэдийг буцаах тухай хэрэглэж байгаа ерөнхий стандарт дэг журмын тухай Европарламент, Европын зөвлөлийн 2008 оны XII сарын 16-ны Удирдамж 2008/115 (EU)
  - Гравдагч орны өндөр мэргэжилтэй иргэдийг хилээр оруулах, суурьшуулах нөхцлийг тогтоох тухай Европын холбоо, Европын зөвлөлийн 2009 оны Y сарын 25-ны Удирдамж 2009/50(EU)

- Гуравдагч орны иргэнийг хууль бусаар оруулж ажиллуулсан ажил олгогчдод оногдуулах хариуцлагын доод түвшингийн стандартыг тогтоох тухай Европарламент, Европын зөвлөлийн 2009 оны YI сарын 18-ны Удирдамж 2009/52 (EU)

* * *

Ашигласан материал

- Гадаад Хэргийн Яамны Хөрш Орнуудын Газрын 2012 оны 10 дугаар сарын 10-ний албан тоотоор ирүүлсэн Монгол Улсын Хилийн боомтуудын талаарх мэдээлэл
- <http://bpo.gov.mn/contact> Хил Хамраалах Ерөнхий газрын вэб сайт
- http://ukr-pravo.at.ua/index/pravovoj_rezhim_peresechenija_ljudmi_vnutrennikh_i_vneshnikh_granic_gosudarstv_chlenov_evropejskogo_sozuza/0-3022
- <http://ru.wikipedia.org/>
- <http://www.kazedu.kz/referat/199429>
- http://mk.esimo.ru/documents/files/2_1_4_5.htm
- <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=443626>
- http://old.nasledie.ru/politvne/18_28/article.php?art=18

